

BETİKSEL DİLBİLİMDE YENİ AŞAMALAR VE ÜRETİCİ BİR YAZINBİLİM TASARISI

Dil kalıplarını çeşitli boyutta ve türde anlatı parçalarına yansıtılarak bir «Anlatı Dilbilgisi» oluşturma çabalarını T. Todorov 1968'-de şöyle noktalıyordu:

«Tümce düzeyini aşmaya kalkışınca daha karmaşık sorunlar çıkıyor ortaya. Buraya kadar, çözümlenmeden elde ettiğimiz sonuçları dil çalışmalarından elde edilenlerle kıyaslayabiliyorduk. Oysa (burada) başvurabileceğimiz ve betiği (bütünüyle) temel alan bir dil kuramı yok» (1).

Araştırmacıya göre, tümce ile bütünce arasındaki bu boşluğun bir eşi de tek tek bütüncelerle bir genel yazın kuramı arasında beliriyor, bu arada «evrensel» sayılabilecek bir dilbilgisinin de, tüm simgesel edimlerin kaynağına inen ruhbilimi temel alması gerekiyordu.

Öte yandan, anlatı verileri çözümlenirken, dilsel verileri koşullandıran birtakım dış etmenlerle, örneğin toplumsal kurallar ve yasalarla karşılaşılıyor, araştırma bu sınırdan öteye geçemiyordu. Gerçi anlatı, dilsel olanaklardan, dil kalıplarından yararlanarak gerçekleşen bir olguydu ama, temelde birey olarak ruh yapısı, bireyler topluluğu olarak da birtakım saymaca kurallarıyla, tüm karmaşıklığı içinde insanı yansıtıyordu. Sonuç olarak, anlatılar incelenirken, salt dilsel kalıpların yansıtılmasıyla çözümlenemeyecek kadar karmaşık bir örgü çıkıyordu ortaya. Kısacası bugünkü durumyla dilbilimsel yöntem hem araç, hem de kapsam olarak yetersiz kalıyordu.

Son on yıl içinde Batılı araştırmacılar bilindiği gibi bu sorunları irdelediler ve bir yandan dilbilgisinin sınırlarını zorlarken, öte yandan yazınbilimi budunbilim, insanbilim, ruhbilim, toplumbilim, hatta bilişim ve matematik mantık gibi bazı bilim dallarının verileriyle

1) T. Todorov, «La Grammaire du Récit», Poétique de la Prose, Seuil, Paris 1971.

zenginleştirmeye yöneldiler. Bu gereksinme içinde geliştirilen, ve dil olgusuna «betik» adıyla özetlenen geniş kapsamlı bir düzlemde yaklaşımı amaçlayan iki yeni çalışma bu yazımın konusu olacaktır (2).

Çalışmaların biri Paris'te başlattığı araştırmalarını kendi ülkesinde sürdüren Hollandalı Teun Adrianus Van Dijk'in, öteki Budapeşte Macar Bilimler Akademisi'nde başlattığı araştırmalarını ilkin Göteburg, daha sonra Konstanz ve Bielefeld'in Üniversite çevrelerinde geliştiren Macar János Sándor Petöfi'nin.

T.A. Van Dijk'in Kuramsal Çalışmaları

T.A. Van Dijk başlangıç olarak betik ile sözce arasındaki alışılmış ilişkiyi tersyüz ediyor ve önceliği betiğe veriyor. Bugünedek üzerinde durulan sözce dilbilgisinin, aslında **betiksel dilbilgisinin** yalnızca bir bölümü, üstelik de ikincil sayılması gereken bir bölümü olduğunu ve ancak onunla bütünlü olarak ele alınırsa değerlendirilebileceğini ileri sürüyor: «Sözcelerin asıl değeri, diyor, betikleri oluşturmalarından gelir.»

Ancak Van Dijk **betiği** de temelde sözcenin derin yapısıyla eşbirimli bir tür «uzun sözce» olarak tanımlıyor. Fransız yapısalcı ortamında yetindikten sonra üretici dilbilgisinin katkılarında yararlanarak, betiklerin ve sözcelerin temelinde **büyük yapı ve küçük yapı** diye adlandırılabilir yapılar bulunduğunu ileri sürüyor. Buradan yola çıkarak **anlatı dilbilgisi** sorununu daha geniş bir açıdan ele alıyor ve bir **üretici betik dilbilgisine** varmayı amaçlıyor, aynı zamanda **yazınsal betik dilbilgisinin** de bu temel üzerinde geliştirilmesini öngörüyor.

Bilindiği gibi Van Dijk 1970'lerden bu yana yazınsal araştırmada dilbilime birincil önem veren çift yönlü bir çaba içerisinde bulunuyor ve bir **genel betiksel dilbilim** çerçevesinde bir yazınbilim oluşturmayı tasarlıyor. Yazın olgusunu dil olgusuna koşut biçimde ve tüm

2) Betiksel dilbilimin genel tarihçesi ve gelişimi konusunda başvurulabilecek bazı yapıtlar:

W. Dressler, *Einführung in die Textlinguistik*, Max Niemer Verlag, Tübingen 1972.

B. Garavelli-Mortara, *Aspetti e Problemi della Linguistica Testuale*, Giapichelli, Torino 1974.

M. E. Conte, *La Linguistica Testuale* (Feltrinelli, Milano 1977) başlıklı antolojiye «Önsöz».

karmaşıklığı içinde ele alarak çeşitli boyutlarını inceliyor ve yazın-
bilimin «yetkin» sayılabilmesi için gerekli koşulları irdeliyor. Uygula-
lama düzeyinde ele alınırsa «çeşitli alanlar arasında ağırlığı yazınsal
uygulamaya veren bir betik dilbilgisi» olarak tanımlanabilir bu.
Göstergebilim alanındaki gelişmelerle betiksel dilbilim atasındaki
bağlantıyı da Van Dijk yine bu noktada kuruyor.

Üretici dilbilgisinin **derin yapı** kavramından esinlenmiş olan
büyük yapı kavramı, betiğin temelinde yatan «soyut yapı» ya da «be-
tiğin **mantıksal biçimi**» olarak tanımlanıyor ve «betik düzeyindeki
derin yapı»yı oluşturuyor, betiğin anlamını bir **bütün** olarak belirle-
meye yarayan anlamsal nitelikli bir formül değeri taşıyor. Görevi ise
betiğin tutarlılığını, izleksel-anlamsal yapısının bütünlüğünü sağla-
mak. Bu nedenle büyük yapıyı gerek betikleri oluşturan sözcelerin
derin yapılarından, gerekse tek tek betiklerin yüzeysel yapılarından
ayrı tutmak gerekiyor.

Küçük yapı ise betiğin **yüzeysel yapısına karşılık** veriyor ve ikiye
ayrılıyor: ardarda dizilmiş tümce kesitlerinin **derin yapıları** ve **yü-
zeysel yapıları**.

Biçimselleştirme Yöntemleri ve Ruhsal Gerçeklik Sorunu

Van Dijk, şimdiye dek sözcelerin derin yapılarını belirtmede kul-
lanılan biçimsel dillerden yararlanarak betiklerin büyük yapılarını
da görselleştiriyor. Bu biçimsel diller birer genişletilmiş yüklemsel
mantık modeli; Uygulamada ise şu ulamlardan yararlanılıyor: **Yük-
lemler, konular (3), bağlayıcı öğeler, nicel belirleyiciler, kipsel ve
uygulayimsal öğeler**.

Betiğin büyük yapısı dönüşümler yoluyla, betik içinde sıralanmış
tek tek sözcelerin derin yapılarıyla bağlantılıdır. Bir başka deyişle:
Betiksel derin yapı sözcelerin derin yapılarında yansımaktadır.

Küçük yapıyı belirlemek içinse, anlamsal temelden kaynaklanan
bir dönüşümsel dilbilgisinin normal oluşturucu öğeleri kullanılabilir.

Van Dijk bu ilkelerden yola çıkarak, betiksel büyük yapıdan söz-
celerin yüzeysel yapılarına varan ve mantıksal-anlamsal öğeleri ve

3) Van Dijk «konu»larını (= arguments) Fillmore'un «durumlar dilbilgi-
si»nden çıkarmış. Greimas'ın «eyleyenler kuramı» gibi, yine Tesnière'in **eyleyen**
kavramıyla işlevsel yakınlığı bulunan konular şunlar: **agent, patient, object,
instrument, source, goal**.

son biçimini de almamış olan bu model, Chomsky'nin ağaçlı gösterimleri ve yeniden-yazma formülleri kadar, modern mantık biliminin çözümlenmelerine de başvurularak biçimselleştiriliyor. Betiği oluşturan tümceler arasındaki değişik tipte anlamsal bağlantıların (eşdeğerlilik, nedenlik, sonuç, koşullandırma gibi) üretilebilmesi için Van Dijk belli sayıda bir takım anlamsal ilköğeler öneriyor. Böylelikle ağaçlı gösterimlerin üst katlarında anlamsal ilköğelerle birbirlerine bağlanarak betiği oluşturan dilsel kesitler, alt katlarında ise yine aynı anlamsal ilköğelerle birbirlerine bağlanarak yukardaki kesitleri oluşturan tümceler etiket durumunda.

Van Dijk yine üretici dilbilgisi geleneğini izleyerek büyük yapıların bir ruhsal gerçekten kaynaklandığını ileri sürüyor, çalışmalarını öğrenimsel ruhbilim ve ruhdilbilim verilerine bağlıyor: «Büyük yapılar gerek betiklerin üretilme ve algılanmaları, gerekse konuşmacının bir betiği özetlemesi ve anlamını genel çizgileriyle belleğine uzun süreli olarak yerleştirmesi için gerekli temeli oluşturan tasarı ya da izlencelerin modelidirler» (4).

Bu durumda betiksel dilbilgisinin yetkinlik kazanabilmesi, dilde bütünsel yapıların betimlenmesine olanak verecek bir «büyük yapı» kavramının geliştirilebilmesi koşuluna bağlı. Van Dijk de, görüldüğü gibi, betiği hem ruhsal temeli, hem uygulamadaki boyutlarıyla birlikte ele almayı amaçlıyor.

Üretici Yazınbilim

Van Dijk'in, ilkin bir anlatımbilim kurma amacıyla başlamış olan çalışmaları, yazınbilimi bir «genel betikler kuramı» çerçevesine yerleştirerek sürmüştü, son zamanlarda ise araştırmacı özellikle edimsel dilbilime doğru yönelmede (5).

Ancak «yazın boyutu» araştırmacının gözünde geçmişte olduğu gibi bugün de önemini koruyor; Betik-sözce ilişkisinin betikten yana tersyüz edilişi de yine onun bu «yazınsal ağırlıklı bakış açısı»ndan kaynaklanıyor zaten.

Araştırmacının Fransız yapısalcı gösterebilim ortamı ile olan ilişkileri ve bir «üretici yazınbilim» tasarısı üzerindeki çalışmaları

4) M. E. Conte, a.g.y., s. 44

5) T. A. Van Dijk, «Philosophy of Action and Theory of Narrative», Poetics Vol. 5, No. 4, 1976 s. 287-338.

Üretici Yazınbilime Katkılar (6) adlı bir kitapta toplanmış. Van Dijk ilk üretici yazınbilim çalışmalarının «genellikle üretici dilbilgisi yöntemlerinin yazınsal betik tümcelerindeki yapıları betimlemede kullanılışı» sayılabileceğini ve bu yöntemlerin özellikle «yarı-dilbilgisellik», «kuraldan sapma» ve «anlatım» gibi kavramlarının, «belli dönüşümsel kuralların uygulanması ya da bu kurallara karşı çıkılması» olarak açıklandığını söylüyor.

Nitekim üretici dilbilgisi ilkin yalnızca «dilde kurallara uygun tümceler üretilmesi» olgusu üzerinde durmuş, daha sonraları ise daha esnek bir tutumla, «dilbilgisine tümüyle aykırı» tümcelerle «yalnızca bazı kurallara karşı gelen», yani dilbilgisine **bir ölçüde** aykırı olmakla birlikte yine de «kabul edilebilir» ve «anamlı sayılabilecek» tümcelere kadar uzanmıştı.

Bu tür bir yaklaşım yazınbilim için yeterli olamazdı, çünkü yazınbilim bir yandan betiğin tek tek tümcelerinin değil, bütününe ele alınmasını gerektiriyordu, öte yandan kendi inceleme alanı edinçten edime kayıyordu. Kaldı ki yazınbilim kurallardan çok sapmalar üzerinde durmayı yeğliyordu. Klasik üretici dilbilgisinin yazınsal sorunlara uygulanabilmesi için çeşitli yönlerde genişletilmesi, yani bazı yeni ulamlar ve kurallarla donatılması gerekiyordu.

Dilbilime Yardımcı Bilimler

Van Dijk ayrıca yetkin bir yazın kuramının dilbilimin yanısıra üzerinde duruyor. Ancak, «yazınsallık» kavramının ruhsal-toplumsal ruhbilim, toplumbilim ve insanbilimden de kaynaklanması gereği boyutları da yine **betik-bağlam-okuyucu** arasındaki ilişkilerin bir soyut kurama bağlanmasını gerektiriyor, yani dile koşut olarak yazın alanında da **deneyimsel ve biçimsel bir edimbilim kuramı** gereksinmesi ön plâna çıkıyor.

Üretici yazınbilim kuramının temel ilkesi şöyle belirtilebilir: Yazınsal betik de tıpkı tümceler gibi «türetilir», yani biçimsel düzlemde «üretilir» niteliktedir. Anlatım bilimsel çalışma ise aynı zamanda «göstergebilimsel» olarak değerlendirilebilir, çünkü yazar dilsel uygulamasında kendince yeni «anlamlayıcı birimler» yaratır.

6) T. A. Van Dijk, *Beiträge zur Generativen Poetik*, Bayerischer Schulbuch-Verlag, Münih 1972 (it. çev. L. Tosti, *Per una Poetica Generativa*, Il Mulino, Bologna 1976 - Göndermeler italyanca çeviri üstünden yapılacaktır).

bir takım «anlamlandırma işlemleri»ne girer. Bu işlem hem büyük yapı, hem küçük yapı düzeylerinde sürdürülür ve çeşitli düzlemlerdeki (sözlük, sözdizimi, ses gibi) dönüşümsel evreleri etkilemekle kendini gösterir.

Bazı yazınsal betiklerde (örneğin şiirde) dikkat en çok belli küçük yapıların dönüşümlerinde toplanır; bazılarında (örneğin romanlarda) ise büyük yapılarıdaki dönüşümler daha çok önem kazanacaktır.

Göstergebilim ve Betiksel Dilbilim İlişkisi

«Betik ve Bağlam» başlıklı yazısında (7) Van Dijk yazın-betik göstergebilim ilişkilerini şöyle belirliyor:

«Yazının hem salt betiksel, hem bağlamsal yönleri göstergebilimin geniş kavramsal çerçevesi içinde incelenebilir, çünkü betikler de, betik parçaları da (kendine özgü) bir bildirişim süreci içinde yazardan okura aktarılan anlamsal gösterge yapılarıdır. Göstergebilimsel «sözdizimi» yazınsal betikler dilbilgisi diyebileceğimiz çalışma dalıdır ve yazınsal betiklerin biçimsel özellikleriyle ilgilenir (...) Bu durumda, göstergebilimsel «anlambilim» (betiklerin anlamsal gösterimlerini de içermek üzere) bu biçimsel özelliklerle, tek tek göstergelerin (anlambirimler, tümceler, paragraflar, vb.) bağlandıkları -«gerçek» ya da «uydurulmuş»- nesnelere, durumlar (evrenler), vb. arasındaki ilişkileri inceleyecektir. Anlambilime daha bilimsel bir değer verdiğimizde, yazınsal anlambilimi «betiğin anlam yapılarının incelenmesi» olarak düşünebiliriz, böylelikle de onu «uygulama» alanı kapsamına giren «gönderme kuramı»ndan açıklıkla ayırmış oluruz. Göstergebilimin üçüncü dalı olan «edimbilim» ise yazınsal betiklerle onların «kullanıcıları» olan yazarlar ile okurlar arasındaki ilişkileri irdeleyecektir.»

Yazınsal uygulama kuramının gerçekleştirilmesinde ise bir yandan göstergebilime ve istatistik yönelimli bilişim kuramına, öte yandan ruhdilbilime ve toplumdilbilime birincil yardımcı bilim dalları olarak başvurulacaktır.

Üretici Yazınbilimin Sorunları

Yazınsal dilbilgisi, üretici dilbilgisine koşut olarak «yalnızca ve bütün yazınsal betikleri üretebilecek bir kurallar topluluğu» olarak tanımlanıyor. Bu dilbilgisinin işlevi ayrıca betiksel türetme kuralla-

7) Bkz. a.g.y., s. 183-239.

rına uygun olarak bu betiklerin yapısal betimlemelerini sağlamak. Ama Chomsky'nin düşünce çizgisini izlerken akla şu soru geliyor: Acaba «yazınsal betik üretme yetisi» de tümce (ve betik) üretme yetisi gibi **soyaçekimsel** nitelikte midir? Kanıt ve veri eksikliğinden ötürü Van Dijk bu konuda kesin bir yanıt vermekten kaçınıyor, ama yazınsal betiklerin hiç değilse bazı yapısal özelliklerinin **genel** hatta **evrensel** nitelikte, dolayısıyla de kısmen olsun «doğuştan gelme» olmalarına bir engel bulunmadığını, üstelik yazın yeteneğinin insandaki **düşünme** ve **sonuçlandırma** yetenekleriyle olan sıkı bağlantısının akla daha çok bunu getirdiğini ileri sürüyor.

Üretici yazınbilimin bir sorunu da yazar ya da okurun betikler konusunda sahip olduğu sınırsız **yaratıcılığı açıklamak**. Yazar bir yandan genel betik düzeyinde olduğu gibi yazınsal betikte de bulunan bir takım kendine özgü kurallarına hiç değilse bir ölçüde bir **ruhsal gerçeklikleri** olduğunu savunuyor ve «yazınsal betiğin **nasıl** algılandığının» araştırılması gerektiğini ileri sürüyor. Aslında aynı anlamsal gösterime bağlanan **yazınsal** ve **yazın-dışı** betiklerin algılanışlarındaki farklılıklar incelenerek değerli ipuçları elde edilebilir. Örneğin yazınsal betikte, öteki betik türlerinde bulunmayan bazı özel dönüşüm kurallarının varlığı ortaya çıkarılabilir.

Gerçekten yazın üretimini koşullandıran etkenlerin çoğu aynı zamanda yazınsal betiklerin **algılanmasını** da koşullandırmaktadır. Örneğin insandaki dil ve yazın dizgeleri bilinci, bu dizgelerin bazı özelliklerini değerlendirme yeteneği, yazında yer alan bir takım imgesel olayları toplumsal-ekinsel ortamla bağdaştırma yetisi, gerçek dünyanın toplumsal ve somut ortamı ile uydurma anlam yapıları arasında bağlantı kurma becerisi, daha önce edinilmiş açık ya da kapalı bir estetik kurallar dizgesi gibi.

Tarihsel-toplumsal koşullandırma da bazen yine «betiksel» nitelikte, hatta «betiklerarası» denebilecek türdendir (örneğin yığınsal iletişim araçlarıyla yaratılan kamuoyu ve ortamlar gibi).

Bundan başka kişilerin zihinsel yapıları gibi eğitimleri, toplumsal durumları ve ilgi alanları da algılamada önemli birer etmen olabilir.

Kısacası, yazınsal uygulama kuramından beklenen şey, onun **betiğin** özellikleriyle **betiğin dışındaki** ruhsal ve toplumsal nitelikli özellikler arasında bulunan **düzenli** ilişkileri açığa çıkarmasıdır. Ne var ki yazınsal betiklerin özelliklerinin saptanabilmesi her şeyden önce bir «genel betik kuramı» oluşturulmasına bağlıdır.

«Normal Betik» - «Yazınsal Betik»

Van Dijk'e göre yazınsal betik sorunlarının çözümlenebilmesi için geleneksel anlambilimin yerini daha belirleyici, daha ayrıntılı, ama aynı zamanda daha esnek bir anlambilimin alması gerekiyor. «Normal» bir betikte anlamı olmiyan, ancak yazınsal betiklerde rastlanabilecek bazı yapıları değerlendirmenin tek yolu bu. Yazın dili, bir uçta dilbilgisine uygun, düzenli tümcelerle, öteki uçta - örneğin modern şiirde rastlanılan- «her türlü sözdizimsel bağlantıdan kopmuş» tümcelere kadar geniş bir alanı kapsar. Hele eğretilmelerde en temel nitelikteki anlam ve mantık bağlarının bile çignendiği sık görülen bir olgudur. Demek ki şiir dili, anlambirimciklerde bazı dönüşümlere yol açan bir takım ek kurallar gerektirmektedir. Bilindiği gibi, çoğu dilbilimcinin gözünde yazınsal betiklerin birincil özelliği dilbilgisinden sapma olgusudur. Oysa şimdi dilbilim çalışmasının uygulama anlamının betik düzeyine yayılmasıyla yazın kuramcısına, betiklerin dilbilgisine hem uyan hem uymayan yapılarındaki her çeşit düzeni belirleme görevi düşüyor.

Yapısalcı çalışmalar, diye belirtiyor Van Dijk, tümevarımsal genellemeler yapmış, somut olgulardan yola çıkarak soyut dizge ya da modeller oluşturmayı başarmıştır. Chomsky'nin dönüşümsel dilbilgisi ise daha ileri giderek varsayımsal ve tümdengelimsel bir yöntem yeğlemiş ve kuramın yalnız betimleme düzeyinde değil, aynı zamanda önerme ve üretme düzeylerinde de etkin olması koşulunu getirmiştir. Şimdi artık üretici yazınbilimin amacı, var olan dizgelerin açıklanması kadar, bu dizgelerin nasıl oluştuğunun da belirlenmesidir.

Ne var ki yazınsal betiğin oluşumu tümce, sözcük ya da kesit düzeyinde değil, betiğin tümü üzerinde belirlenecektir. Ayrıca betik üretilirken tümceler daha başlangıçtan gösterebilimsel özelliklerine göre «işaretlenecek»tir. Bir genel betik kuramında, bir yazınsal betiğin üretilmesinde kullanılacak başlangıç formülü aşağı-yukarı şöyle olacaktır:

$$B^* \rightarrow S_1, S \dots S^* n$$

B (betik), S (sözcük) simgelerinin yanında bir yıldız işareti betiğin taşıdığı «yazınsal» niteliği belirtecektir (8).

Başka bir deyişle, şimdiye dek üretici dilbilgisinin olumsuz bir açıdan bakarak bir yana ittiği «sapmalar» artık olumlu açıdan değerlendirilecektir.

8) Bkz. a.g.y., s. 41.

dirilecek, «dilbilgisi yanlışlıkları» kavramının yerini bir «yanlışlıklar dilbilgisi» alacaktır. Böylece **kurala uygun** üretimin yerine **kuralı değiştiren** üretimin oluşumu incelenecektir.

Yazınsallık ve Mantıksallık

Yazınsal betiklerin temelindeki kuralların, betiksel derin yapıdan yüzeysel yapılara geçiş alanında etkili oldukları sanılıyor. Betiksel türetmenin çeşitli düzeylerinde rastlanılan yazınsal kuralları Van Dijk şöyle özetliyor.

- a) **Mantıksal-anlamsal oluşum kuralları:** Betiği en genel biçimde niteler, kavramsal içeriğini bir bütün olarak belirler;
- b) **Mantıksal-anlamsal dönüşüm kuralları:** Özellikle anlatılarda sık görülürler, betiksel derin yapıyı belirler, örneğin zaman düzeninin ve başka benzer öğelerin değiştirilmesine yol açarlar;
- c) **Küçük-anlamsal kurallar:** Anlambirimlerin özelliklerinden yararlanarak sözcüklerin yer değiştirmelerine olanak veren dönüşümler sağlarlar, düzdeğişmece ve eğretileme gibi olguların gerçekleşmesine yol açarlar, önceki kurallardan daha yüzeysel niteliktedirler;
- d) **Sözdizimi kuralları:** Küçük-anlamsal kuralların da egemen olduğu yazınsal betiklerde görülürler, «oluşturucu» ya da «dönüştürücü» niteliktedirler;
- e) **Biçimsel-sesbilimsel kurallar:** Eskiçağ ve Ortaçağ öyküleri dışında yalnızca şiirlerde görülürler.

Van Dijk kuramsal çalışmalarında modern mantığın günümüzdeki gelişmelerine geniş bir yer ayırıyor. Araştırmacı betiklerin derin yapılarının belirlenmesi için gerekli mantık türlerini de şöyle sıralıyor:

- 1) İlişkiler mantığı
- 2) Zamansal mantık
- 3) Yersel mantık
- 4) Kipsel mantık

J. S. Petöfi'nin Betik Kuramı

On yılı aşkın bir süredir bir genel betikler kuramı üzerinde çalışan J.S. Petöfi de aynı biçimde çalışmalarını bir yandan bir genel

göstergebilim çerçevesi içinde değerlendirirken bir yandan da mantık dalındaki en yeni gelişmelerden yararlanıyor.

Bu gelişimlerin başında D. Lewis ile R. Montague'nün mantıksal ulamalara dayanan yeni dilbilgisi var. İki araştırmacı, R. Carnap'ın bir mantıksal dil oluşturma çabalarından yola çıkarak dilin anlamsal yapılarını mantıksal formüllere dönüştürmeyi amaçlıyorlar.

Petöfi başlangıçta üretici dilbilgisi alanındaki iki karşıt görüşü **üretici sözdizimi** ve **üretici anlambilim** akımlarını uzlaştırmaya, ikisinin ortak özelliklerini biraraya getirerek bir «betiksel dilbilgisi oluşturmaya» yönelmiş. Amacı ise aynı dilbilgisinden yararlanarak betiklerin hem çözümlenmesini, hem bileşimini yapmak. Van Dijk ile temelde ortak olan bazı yanları da var:

- a. Dil olgusunu betik açısından ve tüm karmaşık yönleriyle içerebilecek ölçüde geniş kapsamlı bir kuramı amaçlayışı;
- b. Betik olgusunun göstergebilim çerçevesindeki yeri ve yazınsal boyutu üzerinde duruşu.

İşte böylece en geniş kapsamlı bir kuramsal açıdan başlayan araştırmacı ilkin betiksel dilbilgisinin alanını, sınırlarını, bölümlerini ve yetkinlik koşullarını saptıyor, sonra da kendine çizdiği bu alan içerisinde çeşitli bölümleri geliştiriyor. Çalışmalarını günümüzde henüz tamamlamış değil, yıldan yıla bazı değişiklikler getiriyor, özellikle de mantıkbilimin yeni katkılarından yararlanarak kuramını zenginleştiriyor.

Betik kuramının alanı Van Dijk gibi Petöfi için de en derin mantıksal-anlamsal yapıdan, söz ile dil-dışı öğeler arasındaki **edimsel** ilişkilere dek varıyor. Ancak araştırmacı gerçekçi bir seçimle çalışmalarını dil alanı içine sınırlıyor.

Bir çok çalışmacının gelişimini büyük ilgiyle izlediği bu kuram üstüne bazı kısa bilgiler vermeye çalışalım (9):

M.E. Conte, Petöfi'nin araştırmalarında iki dönem ayırıyor:

- 1) Üretici anlambilim ilkelerinden yararlanarak bir **betiksel dilbilgisi** oluşturduğu ilk dönem;
- 2) Betik kavramını daha genişleterek «Betik Yapısı» ile «Evren Yapısı» arasındaki ilişkileri inceleyen bir «Betik Kuramı»

9) Araştırmacının kendisinin ve bazı uzmanların sunu yazılarından aktardığımız bu kısa bilgilerin Petöfi'nin kuramını yeterli olarak açıklayacağını umuyoruz. Aslında tanıtma yazısı çok daha geniş tutulsa bile modern mantık uygulamalarının sağladığı yeni yöntemsel olanakları kapsamayacaktır.

oluşturduğu dönem. Petöfi artık gösterimlerde üretici anlam-bilim yerine Lews-Montague'nün «yaygın anlambilim»ine yönelmiştir.

BeYaEYaK (Betik-Yapısı-Evren-Yapısı-Kuramı)

Petöfi, kısaltılmış adıyla BeYaEYaK'ı (Betik-Yapısı-Evren-Yapısı-Kuramı) (10) «deneyimsel kaynaklı ve mantıksal yönelişli» olarak tanımladıktan sonra bu «**tikel betik kuramı**»nın görevinin «karmaşık bir gösterge niteliği taşıyan betik olgusunu dilbilgisel açıdan betimlemek» olduğunu belirtiyor.

Kuramın aynı zamanda dil olgusunun edimsel yönünü de içermesi ve dil göstergelerinin dış evrenle olan bağlantılarını da incelemesi gerekiyor. BeYaEYaK ile önerilen dilbilgisi, «çizgisel nitelik taşımayan» bir takım temel yapıları işleyen bir üretici-dönüşümsel betik dilbilgisidir.

Araştırmacı kendi çalışmalarının tarihçesini yaparken özellikle göstergebilim ve betik kavramları üzerinde duruyor. Bugün varılan betiksel dilbilgisi ve betik kuramı araştırmalarının bir bölümünü «dilbilimin hem yöntemlerinde, hem amacında bir değişme», «dilbilimin evriminde önemli bir aşama» olarak görüyor (11). Çünkü bu aşamada, betimleme işlemi betiğin tüm dilbilgisel yanlarını kapsamıştır. Üstelik bu işlem mantıksal-dilsel araştırmanın en yeni gelişimleri gözönüne alınarak gerçekleştirilmiştir.

Çalışmaların en önemli belirgin özelliği ise, betik boyutunu aşmaları, dilbilimi mantıkbilimle uzlaştırmayı amaçlamalarıdır.

Mantıkbilimin Katkısı

BeYaEYaK'a mantığın katkısı o denli geniş tutulmuş ki, bir an geliyor, Petöfi kendi kendine şu soruyu yöneltmek gereğini duyuyor: «Göstergebilimsel betik kuramı aslında dilbilim mi sayılmalı yoksa mantık mı? Yoksa bunların hiç biri değil mi?» Lewis bir «Genel Anlambilim»den, Montague bir «Evrensel Dilbilgisi»nden söz ederken kendisi araştırmalarının sonuncunu, «göstergebilimsel nitelikli bir **tikel betik kuramı**» olarak tanımlamayı uygun buluyor.

10) Aslı : **TeSWeST (Text-Struktur-Welt-Struktur-Theorie)**

11) «(...) it is without doubt an important stage in the evolution of linguistics. «Not only linguistic methods can change, the scope of linguistics can change also. And both may happen at the same time. This is true for one part of the present text-grammatical and text-theoretical research» (J. S. Petöfi, «Beyond the sentence, between linguistics and logic», Style and Text, Skriptor 1975)

Petöfi'ye göre, betik olgusunun her hangi bir yönüne ışık tuta-bilecek kadar geniş kapsamlı bir kuramın şu iki ögeden oluşması gerekiyor.

- a. Dilbilgisel yapıya ilişkin sorunları (sözdizimi, dar-anlamlar, sesçil ve grafematik sorunlar) ve bu yapının dışında kalan biçimsel nitelikli söz olgularını (uyak, ölçü gibi) inceleyen **İç-bağlam Ögesi**;
- b. Bütün öteki sorunları, bu arada yaygın-anlamları, betiğin üretilme ve algılanma sorunlarını inceleyen **Dış-bağlam Ögesi**.

Bu ayırım bir kez belirlendikten sonra, araştırmacının dilediği her hangi bir sorunu incelemek üzere çeşitli «tikel betik kuramları» geliştirme olanağı ortaya çıkmaktadır.

BeYa-EYaK'ın dilbilgisel kurucusu **çizgisel nitelik taşımayan** bir temele dayanıyor ve betikler üstünde üç tür işlem yapmakla görevli: **çözümleme, bileşim ve karşılaştırma**. Bu görevleri yerine getirebilmesi için de şu oluşturuçu öğeleri kapsaması gerekiyor.

- 1) Oluşum kuralları dizgesi
- 2) Dönüşüm kuralları dizgesi
- 3) Özel sözlük
- 4) Betiklerin çözümlenmesi için işlem mekanizması
- 5) Betiklerin bileşimi için işlem mekanizması
- 6) Betiklerin karşılaştırılması için işlem mekanizması

«Dış-bağlam» ve «Olası Evrenler»

Petöfi kendi kuramını «evrensel» olarak değerlendiriyor ve her hangi bir dilde oluşturulmuş betiklerin incelenmesinde ortaya çıkacak tüm sorunları çözmek için geçerli bir mekanizma ortaya koyduğunu ileri sürüyor. Dönüşümsel kurallar dizgesinin bu evrensel niteliğine karşılık değişik dillerin sözlükleri, bu dillerin bireysel yanlarını oluşturuyor. Ayrıca bu dilbilgisi bir biçimsel işlem mekanizması olmakla birlikte, yararlandığı tüm ulamlar deneyimsel düzeyde yorumlanabiliyor. Bu kurallar dizgesi ancak tek tek dillerin anlambilimlerine uygulanarak işlerlik kazandığından, bu tür bir dilbilgisi her düzeyde dil öğretiminde de büyük yarar sağlayabilecek nitelikte görülüyor.

Dış-bağlam sorununa gelince, bu yalnız betiğin dilsel yapısını değil, aynı zamanda betikle birlikte ortaya çıkan evreni de ilgilen-

diriyor. Bu da özellikle yazınsal betikler, yani yazar tarafından «yaratılmış» bir imgesel evren söz konusu olduğunda büyük önem kazanıyor, çünkü yazınsal betiğin gönderme yaptığı bu evren kişisel ve soyut nitelikte ve herkesçe paylaşılan gündelik somut evrenden çok farklı olabilir. Ancak Petöfi'nin görüşüyle, bu iki evrenin karşılaştırılmaları ve aralarındaki bağlantıların saptanması da yine ikisine ortak bir tek betiksel dilbilgisinin kullanılmasıyla sağlanabilir. Çünkü hangi evren söz konusu olursa olsun, bu evren her zaman için yine betiklerde canlandırılacaktır.

Araştırmacı yazınsal betiklerin de ancak dış-bağlam gözönüne alınırsa yeterlikle anlaşılacaklarını savunuyor. Gerçi bazı yazınsal betiklerin dilbilgisi aracılığıyla iç-bağlam düzeyinde açıklanmaları olanağı yok değildir, ama betiğin «yazınsallığı» doğrudan doğruya onun dış-bağlamla ilintili işlevinden kaynaklanmaktadır.

Ancak Van Dijk gibi Petöfi de bu noktaya gelince duraklıyor, dış-bağlam sorununun varlığını ve boyutlarını saptadıktan sonra son derece karmaşık olan bu konuyu kuramsal düzeyde ele almıyor. Öte yandan iç-bağlam sorunları da tümüyle çözümlenmiş değil zaten.

Yazına gelince, bu sorunun Petöfi için birinci planda geldiği söylenemez ama araştırmacı yine de betiksel dilbilgisini yazınbilim alanında kanıtlamaya yöneliyor; bu dilbilgisinin kuramsal açıdan yazınbilime uygulanabileceğini, kendi modelinden yararlanarak tek tek yazarların dilsel uygulamalarının şimdiye dek olduğundan daha yeterlikle açıklanabileceğini savunuyor.

Yazınbilim uygulamasında, yazarın anlatımını belirleyebilmek amacıyla onun dildeki eşanlamlı seçeneklerden hangilerini yeğlediği ve bu seçimi ne ölçüde düzenle yaptığı araştırılıyor. Bu amaçla da betiksel dilbilgisinin «karşılaştırma» yöntemlerine başvuruluyor.

Bu karşılaştırma işlemi çeşitli düzeylerde yürütülebiliyor: Bir yazarın aynı yöntemle incelenen çeşitli yapıtları arasında, başka başka yazarların yapıtları arasında, hatta yazar ya da yapıtım özellikle riyle bir yazın döneminin kendisine özgü seçimlerinin istatistik ortalaması arasında...

Sonuç

Petöfi BeYaEYaK ile, çoğuna burada değinme fırsatı bulamadığımız çok sayıda dil olgusunun yapısal ilişkileri içinde inceleyebilme olanağını verecek geniş kapsamlı kuramsal temelin sağlandığı kanısında. «Kuramsal betik araştırması, diyor, betiğin oluşumunu tüm

görünümleriyle incelemeye kalkacak olursa, daha sınırlı araştırmalardan elde edilebilecek kadar kesin sonuçlara varamaz gerçi, ama yine de betiklerin birbirlerinden ayırt edilebilecek değişik görünümlerini ayrı kuramsal gereçlerle inceleme ve betimleme olanağını verecek bir betik kuramı bulunabilir (ve bulunmalıdır da)» (12).

Böyle bir ideal kuram hem yeterli genellik boyutunu, hem de tek tek araştırmalarda kesinliği sağlayabilecektir.

Betik olgusunun karmaşıklığı nedeniyle, yetkin bir betik kuramına ancak dallararası işbirliği sonucu ulaşabileceğine Petöfi de inanıyor. Ancak böyle bir çalışma, diyor, bugüne dek göstergebilimin değişik alanlarında elde edilen sonuçların değerlendirilmesine ve henüz yeterince incelenmemiş olan bazı sorunların incelenmesine olanak verecektir. BeYaEYaK da işte bu tür bir dallararası işbirliğine doğru atılmış ilk adım olarak ele alınmalıdır.

G. IŞIK

R É S U M É

Dans cet article, G. Işık se propose de passer en revue les différentes formulations récentes des problèmes concernant les conditionnements psycho-socio-culturels des phénomènes linguistiques et littéraires, et les rapports existant entre la théorie textuelle et la sémiotique littéraire. A ce propos l'auteur donne notamment un aperçu général de l'évolution théorique de T.A. Van Dijk d'abord études strictement sémio-linguistiques et ensuite élaboration d'une «poétique générative» et analyse des rapports entre les structures narratives et la philosophie de la praxis. Dans l'article se trouve également présentée la théorie qui sous-tend les recherches textuelles de J.S. Petöfi, théorie «empiriquement motivée et logiquement orientée» qui vise à étudier les structures textuelles en prenant en considération les structures des mondes possibles auxquels les textes eux-mêmes se réfèrent et propose une grammaire du type génératif-transformationnel, sous-tendue par une base non-linéaire à laquelle il incombe d'analyser, de synthétiser et de confronter les textes.

12) J. S. Petöfi, «Semantics, Pragmatics, Text Theory», Urbino Ün., Uluslararası Göstergebilim ve Dilbilim Merkezi, Working Papers n. 36 1974 (it çev. Semántica, Pragmática, Teoría del Texto, M. E. Conte, a.g.y., s. 223).